

जेलाँ टोल, भक्तपुरको ऐतिहासिकता र सम्पदाहरूको अध्ययन

सृजना प्रजापति

उप-प्राध्यापक

पाटन बहुमुखी क्याम्पस

jane3sp@gmail.com

Doi : <https://doi.org/10.3126/hisan.v11i1.92799>

सारसङ्क्षेप

भक्तपुरको नाम ख्रिष्टग्रामको रूपमा पाँचौँ शताब्दीमा मानदेवको पालामा नै आइसकेको अभिलेखहरूबाट थाहा हुन्छ । बाह्रौँ शताब्दीमा आनन्द देवले भक्तपुरलाई राजधानी शहरको रूपमा व्यवस्थित गरेका थिए । हजारौँ वर्षको अन्तरालमा यस शहरमा कतिपय टोलहरू थपिए । विभिन्न विद्वानहरूले यसको विकास र विस्तार थाहा पाउन अध्ययन गरेका छन् । तैपनि कति टोल, बस्ती, चुकः बाटोको संरचनाको सुक्ष्म अध्ययन हुन सकेको छैन । कतिपय सम्पदा, बाटोको संरचनाहरू बस्ती बस्नु अगाडि नै बनिसकेका हुन् । कति सम्पदा र संरचना भने बस्ती विकास र विस्तारको सिलसिलामा थपिँदै गएको हुन् । त्यसैकारण यी बस्तीको ऐतिहासिकता बुझ्न धेरै तरिकाबाट जाँचनुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत शोधको उद्देश्य पनि जेलाँ टोल, भक्तपुरको बस्ती विस्तारको ऐतिहासिकता अध्ययन गर्नु रहेको छ साथै धेरै प्रकारबाट जाँचका लागि लौकिक/अलौकिक सम्पदाहरू, तिनका वास्तुगत आधार, मूर्तिकला, अभिलेखहरू, अन्य ऐतिहासिक अवशेषहरू अध्ययन गरेर यहाँका संरचनाको ढाँचालाई पुराना अध्ययनसँग दाँजेर हेर्ने सकिन्छ । यस अध्ययनमा पुस्तकहरूको सहयोगले पनि यसमा थप टेवा पुऱ्यायो । यी अध्ययनबाट जेलाँ टोल कतिमा पनि सत्रौँ शताब्दी अगाडि नै विकास भएको प्रमाणित हुन्छ । नासद्योले भूवन मल्लको समय र अशिताङ्ग भैरवले आनन्द देव (बाह्रौँ शताब्दी) सम्म पुग्न सक्ने आधार पनि दिएको छ । त्यसैकारण गुत्सो र कोल्भरले भने जस्तो यो टोल सत्रौँ शताब्दी पछि मात्र थपिएको भन्न मिल्दैन ।

शब्दकुञ्जी : मचो भैरव, अशिताङ्ग भैरव, हरिशंकर, चुक, नासद्यो

परिचय

नेपालका प्राचीन बस्तीहरूको विकास एवं विस्तारको स्पष्ट उल्लेखहरू पाइँदैन । साहित्यिक स्रोतमा परापूर्व कालमा गोपाल, महिषपाल र किराँतकालको उल्लेख पाइन्छ । त्यतिबेला कस्तो खालको बस्ती, घरको बनावट वा अन्य संरचनाको बनावट थियो भन्ने जानकारी पाइँदैन । लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा पाइएका किराँती परिवारका नामका आधारमा धेरै किराँतकालीन बस्तीहरू हुन सक्ने अनुमान इतिहासकारहरूले गरेका छन् । भक्तपुरको हकमा मानदेवको पालाको रत्नसङ्घले राखेको अभिलेख बाट पहिलो पल्ट खोप्रिङ्ग ग्रामको उल्लेख भएको पाइन्छ (बज्राचार्य, २०३०) । त्यसको करिब डेढ सय वर्ष पछि शिवदेव-अंशुवर्माको पालाको केहि अभिलेखबाट यहाँ छुट्टा छुट्टै तीन बस्तीहरू रहेको जानकारी पाइन्छ । ती बस्तीहरू माखोदुलु, माखोप्रिङ्गसतलद्रङ्ग र खूपुङ्ग रहेका छन् । तिनीहरू क्रमशः भक्तपुरको पश्चिमी क्षेत्रको बोलाछें, गोल्मढी र तुलाछें टोलहरू हुन् । डेढ सय वर्षमा ग्राम बाट व्यापारिक केन्द्र सहितको द्रङ्गमा विकास भएको देखिन्छ ।

यसरी छुट्टाछुट्टै बस्तीहरूलाई बाह्रौं शताब्दीमा राजा आनन्ददेवले एकिकृत गरी राजधानी शहरको रूपमा विकास गरे (मिश्र, २०५४; राइट, सन् १८७७) । उनले उत्तरमा कासाङ्ग खुसी र दक्षिणमा हनुमन्तेको सिमाना बनाएर नगरको चारैतिर भिरालो जमिन भएकोलाई नगर बसाए । अष्टमात्रिकाले शहर घेरेर विचमा त्रिपुर सुन्दरी स्थापना गरे । एकिकृत बस्तीलाई फेरि मध्यकालमा आएर शिवग्वल, वान्दिमगल र चनिगलको रूपमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (राज, २०६१) । यक्ष मल्लको समयमा आएर नगरको चारैतिर किल्लाहरू मजबुर बनाएको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । साथै किल्ला वरपर खाई (पानीको खाल्डो) बनाएको उल्लेख पनि अभिलेखहरूमा पाइन्छ । यति मोटामोटी भक्तपुरमा बस्ती विकासको जानकारी पाइन्छ । तर योजनागत रूपमा के कसरी विकास भयो भन्ने सुक्ष्म जानकारी पाउन सकिएको छैन ।

भक्तपुरको सुक्ष्म र विस्तृत इतिहास भेट्टाउन गाह्रो भए भैं यहाँका हरेक टोलको विस्तृत इतिहास पनि स्पष्ट रूपमा भन्न सकिने अवस्था छैन । स्थलगत अवलोकणमा भक्तपुरमै पनि थुप्रै मल्लकालीन अभिलेख र कम मात्रै लिच्छवीकालीन अभिलेखीय प्रमाण पाइन्छ । तापनि यहाँको प्रविधि शताब्दीयौं सम्म जिवन्त रहेको बस्ती हेर्दा मल्लकालमा स्वतः सुरु भएको भन्न कठिन छ । अभै लिच्छवीकालीन ढुङ्गेधाराहरूले त कला वास्तुकला त्यतिबैले वा त्यो भन्दा अगाडि विकास र परिस्कृत हुँदै आएको देखाउँछ । तर लिखित श्रोत र पुरातात्विक प्रमाणको अभावमा यसै हो भनि भन्ने अवस्था छैन । जेलौं टोल (न.नं. १ र २) पुरानो भक्तपुर नगरको दक्षिण पूर्वी भेगमा पर्छ । हाल यो भ.न.पा.८ र ९ वडामा पर्छ । यसको पूर्व च्याम्हासिंह, दक्षिणमा माहेश्वरी क्षेत्र, पश्चिममा इनाचो र तचपाल, उत्तरमा तौलाछें टोल (न.नं.२) पर्छ । जेलौं टोलको उल्लेख, ने.सं. ८२२ मा निर्माण गरिएको न्यातापोल मन्दिर बनाइसकेपछि, यहाँको १९० जना टोलवासीलाई उत्सवको भोजमा निम्त्याइएको (वैद्य, २०६१) मा पर्न आउँछ ।

जेलौंको ठ्याकै शाब्दिक अर्थ नलागेपनि स्थानिय एक पत्रकारका अनुसार “नेपाल भाषाको ‘जेलौं लप्ते (भोज खान प्रयोग गरिने हरियो पात)’ बाट आएको हुनसक्छ भनेका छन् । यसको अर्थ खुल्ला हरियो पात भने भैं खुला ठाउँ भएको टोल हुनुपर्छ । साथै यो टोलको बस्ती विकासको क्रममा पनौतिबाट मान्छेहरू ल्याई बसालेको थियो । त्यसैकारण भक्तपुरमा अन्त नपाइने कुटुव र पसखलः जस्ता थरका बासिन्दा यहाँ बसोबास रहेको छ । स्थानियले अपनत्व नलिंदा जात्रामार्ग बाट नजिक रहेर पनि यहाँ जात्रा नल्याइने र नवदुर्गा समेत नल्याइएको हुनसक्छ ।” वि.सं.२०७२ सालको भूकम्पमा सबैभन्दा बढी क्षति भएको टोल पनि यहि हो । भक्तपुरको बस्तीको इतिहास किराँत कालदेखि नै रहेको लिच्छवीकालीन अभिलेखमा प्रयुक्त किराँती भाषाको शब्दबाट बनेका स्थान नामबाट जानकारी मिल्छ । ती प्राचीन समयदेखि भक्तपुरको बस्ती विकास सम्बन्धी जानकारी दिने थुप्रै सन्दर्भ सामग्रीहरू पाइन्छन् । ती मध्ये केहि महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरूको साहित्य समीक्षा यहाँ गर्न खोजिएको छ ।

तिवारी (सन् २००१) ले आफ्नो पुस्तक ‘दि अन्साइन्ट सेटलमेन्ट्स अफ दि काठमाडौं भ्यालि’मा भक्तपुर लगाएत थुप्रै किराँत/लिच्छवीकालीन बस्तीहरूको नक्सांकन गर्ने प्रयास गरेका छन् । लिच्छवीकालीन अभिलेखमा प्रयोग भएका स्थान नाम, नदीको नाम आदिको पोलिगोनल एप्रोक्सिमेसन प्रविधिको माध्यमबाट नक्सांकन प्रयास गरेका हुन् । यही विधिबाट भक्तपुरको दुई नक्सा र सम्भावित व्याख्या समेत गरेका छन् । एउटा नक्सामा उनले भक्तपुरका तीन लिच्छवीकालीन अभिलेखको आधारमा तीन स-साना बस्ती हालको भक्तपुर नगरको नक्सा माथि कोरेका छन् । जसको माध्यमबाट पूर्वमा खूपुङ्ग (हाल गोल्मढी), पश्चिममा

माखोप्रिङ्ग र दक्षिणमा माखोदुलु हुनुपर्छ भनी भनेका छन् । अर्को एक नक्सामा अभिलेखको नामकै आधारमा संको सञ्जरा नदी हालको हनुमन्ते हुन सक्ने अनुमान गरी नक्सा बनाएका छन् । तसर्थ यसबाट लिच्छवीकालको बस्तीहरू अनुमान गर्न सहज भएको छ ।

तिवारी (सन् २०२३) कै अर्को पुस्तक 'संस्कृति र इतिहास सम्बन्धी निबन्ध, भक्तपुर, एक मल्ल नेपाल मण्डलको राजधानी' मा भने लिच्छवीकालदेखि दोस्रो अन्तिम मल्ल राजाले बनाएको पचपन्न भ्याले दरबार सम्मको कुराहरू समेटेका छन् । उनले यस पुस्तकमा नाच, जात्रा, पर्वको कृयाकलापदेखि लिएर सो सम्बन्धी मिथकहरूको समेत व्याख्या गरेका छन् । साथै अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका शब्दहरू, स्थाननाम र मिथककै आधारमा भक्तपुर नगरको मल्लकालीन सम्भावित योजना (master plan) नक्साङ्कन गरेका छन् । त्यसको लागि उनले सुकुलढोकालाई ब्रम्हास्थान मानि उत्तर पूर्वमा चौसठी भागमा विभाजन गरेका छन् । सोहि नक्सामा लिच्छवीकालीन ढुङ्गेधारा, दशमहाविद्या उत्तर पूर्वतर्फ नै बढी केन्द्रीत भएको देखाएका छन् । त्यसकै आधारमा नाग पोखरीलाई राजा आनन्द देवको सुवर्णप्रणाली र संगैको धारा सुवर्ण धारा हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् । साथै महालक्ष्मी स्थानतिर त्रिपुर दरबार हुन सक्ने आधारको लागि थुप्रै प्रमाणहरू दिएका छन् । तीमध्ये महालक्ष्मी जात्राको पथमा रहेको कुँभ्य र अवालहरूको तुछिमलाको आगछ्केको मूलढोका त्रिपुर दरबारको हुनसक्ने बताएका छन् । तसर्थ उनको यस पुस्तकले भक्तपुर सम्बन्धी थुप्रै कुराहरू अनुमान गर्न सकिने आधार जन्माएका छन् ।

गुत्सो र कोल्भर (सन् १९७५) ले आफ्नो पुस्तक 'भक्तपुर, अर्डर स्पेस कन्सेप्ट एण्ड फंसन्स इन ए टाउन अफ नेपाल' मा भक्तपुर नगरको योजनाबद्ध र एक किसिमको व्यवस्थित तरिकाको हुन सक्ने बताएका छन् । उनीहरूले भक्तपुर नगरको नक्सामा विभिन्न किसिमले कोरेर एउटा क्रमबद्ध सिलसिलामा (अर्डर) मा रहेको भनी देखाउन खोजेका छन् । उनीहरूले नवदुर्गा नाचको क्षेत्र, जात्राको प्रदक्षिणा मार्ग, विभिन्न जातका मानिसहरूको बसोबास नक्सा माफर्त् देखाएका छन् । नवदुर्गा नाच र गाइजात्राको सुरुवातको समय पत्ता लगाएर नक्साङ्कन गरेका छन् । त्यसकै आधारमा नवदुर्गा नाचको क्षेत्रमा नपर्ने याछें टोल सोह्रौं शताब्दीमा थपिएको हुन सक्ने अनुमान लगाएका छन् । त्यसैगरी जात्रा मार्गभन्दा बाहिर पर्ने जेलौं र भार्वाचो सत्रौं शताब्दी पछि थपिएको भनेका छन् । अर्को यस पुस्तकमा टौमढीदेखि मसान घाटसम्म क्रमशः छ थरिया, पाँच थरिया, ज्यापु र पोडे बस्ने भनी देखाएका छन् । त्यसकै आधारमा भक्तपुर भरि नै त्यसप्रकार बसोबास रहेको भनेका छन् । यसरी कुनै टोलहरूको निर्धारित (स्पेसिफिक) विशेषता अध्ययन नगरिकनै समग्र नगरको विश्लेषण यसमा गरिएको छ ।

प्रजापति (वि.सं.२०७६) को अप्रकाशित स्नातकोत्तरको शोधपत्र 'भक्तपुर शहरको उत्तर मल्लकालमा विस्तारित स्थानहरू, भार्वाचो र इताछें बस्तीक्षेत्रको अध्ययन' मा यी दुई टोलहरूको केहि भाग विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । उक्त क्षेत्रको स्थलगत अध्ययन, प्रश्नावली, ऐतिहासिक सामग्रीको अध्ययन गरि भार्वाचो र इताछेंको केहि भाग उत्तर मल्लकालमा विस्तारित भएको हो भनी पत्ता लगाएका छन् । साथै लिच्छवीकालीन अभिलेख समेत पाइएको तुलाछें टोलसँग यस बस्तीको विशेषताहरू तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । सो अध्ययनबाट विस्तारित क्षेत्रमा स-साना साभा चुकहरू, चुकः र बाटोको समिश्रणको रूपमा निकै चौडा बाटो रहेको पाइएका छन् ।

समानताका रूपमा भने पाटीहरू, भवनको बाहिरी मोहडा रहेका छन् । साथै विस्तारित क्षेत्रमा प्राचीन टोलको तुलनामा निकै कम मात्र सम्पदा, सार्वजनिक स्थानहरू, जात्रा पर्व रहेको पाइयो । पुरानो तुलाछें टोलमा भने एक दुई स्थान बाहेक मूल बाटोको चौडा कम रहेको तर *लाबो* (घर मूनिबाट चुक: छिर्ने बाटो) भने तुलनात्मक रूपमा चौडा रहेको पाइयो । अर्को भिन्नतामा तुलाछें टोलमा चुक:भित्र बाट अर्को चुक: वा बाटो निस्कने बाटो छेउबाट राखेको पाइयो । भने भार्वाचोमा विचबाटै राखेको पाइयो । तुलाछेंमा चु:क्लाई प्रयोग गर्न मिल्ने हिसाबले विचमा खास केहि नराखी खुल्ला पाइयो । भार्वाचोमा विचमा या त इनार या त स-सानो स्तूप राखेको पाइयो । यसरी शोधले टोल भित्रका स-साना सुक्ष्म कुराहरूलाई केलाएर अध्ययन गरेको छ ।

ने.सं. ६३३ मा राजा भुवन मल्लको पालामा सुरु भएको नवदुर्गा जात्रा मार्ग र ने.सं. ७९२ मा सुरु भएको गाईजात्रा तथा अन्य जात्राको मार्ग पनि एउटै छ (श्रेष्ठ, २०६०; मुनकर्मि, २०४१) । जात्रा मार्ग भन्दा बाहिरका बस्तीहरू त्यसपछि विकास भएको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । नवदुर्गाको नाच देखाइने पश्चिम तर्फको अन्तिम विन्दु इताछें मन्दिर अगाडि हो । साथै जात्रामा हुने (*डालाकेगु*) कार्यक्रम पनि त्यो भन्दा पश्चिमतिर जाँदै । यो अध्ययनहरूले भक्तपुर क्रमिक रूपमा विकास भएको देखाउँछ । यक्ष मल्लको पालामा वि.सं.१४५३ मा भक्तपुरको चारैतिर पर्खाल र खाइ बनाउन लगाएकोबाट भक्तपुरको संरचनामा सुरक्षाको लागि पर्खाल बनाउने मौलिक निर्माण शैलीमा पर्दै भन्न सकिन्छ (स्क्रिब्लर, सन् १९८२) । किनकि यो शहर त उनको शासनकाल भन्दा धेरै अगाडिदेखि विकास तथा विस्तार हुँदै आएको हो । अउर र गुटसवका अनुसार सम्भवतः आठौँ शताब्दितिर छरिएका स-साना बस्तीहरू पुरानो बाटो (अहिलेको मूल बाटो) वरिपरि विकसित हुँदै गए (स्क्रिब्लर, सन् १९८२) ।

मोहन पन्तद्वारा गरिएका ठिमी (सन् २००२) र पाटनका (सन् १९९०) दुई परम्परागत शहरहरूको अध्ययनबाट त्यस्ता शहरहरूको अध्ययन गर्न मद्दत मिल्छ । ठिमीको अध्ययनबाट बस्तीको सुरुवात र बस्ती विकासक्रमको एक रूपरेखा जान्न मद्दत गर्दछ । उनले उक्त स्थानहरू देश, टोल, *ननि* र छें गरी क्रमिक रूपमा बस्तीको तहगत संरचना रहेको पाएका छन् । *ननी*, *पिखालखु*, तथा गृहमण्डल (dwelling cluster) को अध्ययनले घरहरूको विकासक्रम पत्ता लगाएका छन् । त्यसैगरी उनले *भ्वयप्त्र*: र *किलास* जस्ता घर संरचनाका अवयवबाट घर समूहको विकासक्रम बुझ्ने तरिका पनि अपनाएका छन् । यसबाट घरहरूको निर्माण काल सापेक्षिक रूपमा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यसको लागि उनले ठिमीको दक्षिणी भागमा पर्ने एक भाग लिएका छन् । जसमा पहिलो बस्ती चुक:का सबैको एउटै *पिखालखु* भएकोलाई लिएका छन् । दोस्रो बस्ती विकास बाटोको दुई लहरको घरको एउटै *पिखालखु* र तेस्रो विकासक्रम हरेक घरको छुट्टाछुट्टै *पिखालखु* भएको हुन्छ भनी अध्ययनबाट पत्ता लगाएका छन् ।

उनले पाटन शहरको विकासक्रममा दुई पृथक कालखण्ड छुट्ट्याएका छन् । एउटा बहाल देखिनु अगाडि र अर्को बहालको प्रवेश भएपछि । उनले पहिलो बस्तीको ढाँचा street-square pattern र अर्कोलाई Bahal-pattern भनी ठम्याएका छन् । street-square pattern सुरुमा विकास भएपछि बुद्ध धर्माबलम्बिहरूलाई आफूले बनाएका चैत्यहरू वरिपरि लिच्छवी शासकहरूले संघका लागि जग्गा दिएका थिए । बज्रायान बौद्ध धर्मको सुरुवात सँगसँगै भिक्षुको परिवार त्यहीँ बस्न थालेको र यही पारिवारिक सामाजिक संरचनाबाट बहाल र शाखा-बहाल विकास भयो । यस अध्ययनले पुराना बस्तीको विकासक्रम बुझ्न कसरी इतिहासदेखि अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने जानकारी दिएको छ ।

नेपालमा जस्तै अन्य देशहरूमा पनि मानव व्यवहार अनुकूलको शहरी ढाँचा (Urban design) हराउँदै गएको छ । क्रियर र अरुको टाउन स्पेस (सन् २००६) मा धेरै देशका शहरको अध्ययनमा यो देख्न सकिन्छ । रब क्रियरका अनुसार पछिल्लो १७० वर्षमा अनपेक्षित रूपमा शहरी विकास भएको छ । पहिलेको निश्चित संस्कृति भएका तथा विनागलित चिन्न सकिने शहरलाई अहिलेको द्रुत विकासले असर गरिरहेको छ । २० औं शताब्दिका काल्पनिक (fantasy) संरचनाहरू निराशाजनक खालका छन् र शहरी डिजाइनका अवधारणा हराएका छन् । ब्रासिलिया र चण्डिगढ जस्ता शहरमा बाटो र चुकः जस्ता शहरका मेरुदण्ड बिलाउँदै गएका छन् । रब क्रियरकै अर्वान स्पेस (सन् १९७९) मा अर्वान स्पेसलाई भवन र अन्य स्थानीय चिजहरू विचको सम्बन्धित स्थान भनिएको छ, त्यसैगरी चुकः र बाटो नै शहरी संरचनाको मुख्य आधार हो भनी औँल्याएका छन् ।

विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरूले भक्तपुरको विषयमा थुप्रै अनुसन्धान कार्यहरू गरेका छन् । तर ऐतिहासिक लिखित स्रोत/साधनको अभावका कारण अबै धेरै कुराहरू अस्पष्ट नै छन् । यस्ता अस्पष्ट विषयहरूमा थप अनुसन्धान गर्न सकिने थुप्रै ज्ञान उजागर हुने थियो । विशेष गरि बस्ती विकास र विस्तारको इतिहासको अध्ययन निकै कम छन् । केहि गरिए पनि हालको परिप्रेक्ष्यमा मात्र गरिएका छन् । हजारौं वर्षको इतिहासको तहहरू भएको शहरलाई एकै दृष्टिमा अनुसन्धान गर्न पनि सजिलो छैन । त्यसैकारण भइसकेका अनुसन्धानलाई आधार बनाएर एक एक गर्दै अध्ययन/अनुसन्धान गर्दै अगाडि बढ्नु पर्छ । यस छोटो शोधको उद्देश्य पनि यहि नै रहेको छ ।

भक्तपुर नगरको दक्षिण पूर्व कुनामा रहेको जेलौ टोल सम्बन्धी बस्तीको योजनाका तरिका, खुल्ला ठाउँ र अन्य सम्पदाहरूको अध्ययनको आधारमा बस्तीको ऐतिहासिकता अध्ययन यसमा गरिनेछ । ने.सं.६३३ मा भुवन मल्लको पालामा सुरु भएको नवदुर्गा र ने.सं.७९२ मा सुरु भएको गाइजात्राको जात्रा मार्गले (श्रेष्ठ, २०६०; मुनकर्मि, २०४१) यो टोललाई छोएको छैन । गुत्सो, कोल्भर (सन् १९७५) र स्क्रिब्लर (सन् १९८२) ले यही कारण देखाई भार्वाचो र जेलौ सत्रौ शताब्दी भन्दा पछाडि जोडिएको भनी भनेका छन् । तर प्रजापति (२०७३) ले भार्वाचो र तुलाछेंको अध्ययनभन्दा जेलौको योजना फरक किसिमको रहेको पाइन्छ ।

जात्रा मार्गको निकै नजिक रहेर पनि जात्रा मार्गमा नपर्ने यस टोलको बस्ती कुन समयबाट सुरु भएको थियो ? वा विस्तारित हुँदै गएको समय सत्रौ शताब्दी पछाडि हो भन्ने गुत्सो, कोल्भर तथा स्क्रिबलरले अनुमान गरेका छन् । तर यसको अन्य प्रमाण र टोलको बनावट हेर्दा अबै पुरानो हुन सक्ने देखिन्छ । यसै विषयलाई सुक्ष्म रूपमा केलाएर हेर्नका निम्ति निम्न उद्देश्यका साथ यो शोध कार्य गरिएको छ । यस टोलको बस्तीको बनावट कस्तो प्रकारको रहेको छ ?, जेलौ टोलमा केकस्ता सम्पदाहरू र ऐतिहासिक सामग्रीहरू रहेका छन् ?, जेला टोलमा बस्तीको सुरुवात कहिलेदेखि भएको हो ? तर यसमा जात्रा, पर्व, गुठी, भजन जस्ता अमूर्त सम्पदाहरूको अध्ययन गरिएको छैन ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । यस अनुसन्धान बस्तीको ऐतिहासिकतासँग सम्बन्धित भएकाले स्थलगत अवलोकन र स्थानीयसँगको अन्तरवार्तालाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै सोही स्थानको मूर्तिकला पनि अवलोकन गरी विषयगत पुस्तक अध्ययन र तुलना गरिएको छ । अध्ययन गर्न खोजिएको टोलको ऐतिहासिकता बुझ्न टोलभित्र र वरपरका (सोही टोलसँग सम्बन्धित)

सम्पदाहरूको विस्तृत विवरण यस शोधमा समेटिएका छन् । द्वितीय स्रोतका रूपमा बस्ती विस्तार सम्बन्धी पुस्तकहरू अध्ययनलाई लिइएको छ । सोही स्थानसँग सम्बन्धित प्रकाशित अभिलेख पुस्तकमा खोज्ने र छुटेका केही नयाँ अभिलेखहरू स्थलगत अवलोकन गरी त्यसको उपयोग गर्ने कार्य गरिएको छ ।

विश्लेषण र प्राप्तिकार

प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा यो अनुसन्धानमूलक लेखको विश्लेषण र प्राप्ती यसप्रकार रहेको छ :

जेलौं टोलको (योजनागत) ढाँचा

जेलौं टोललाई चिनाउने जेलौं चुकः निकै ठूलो (९.२ मी. X २७.४ मी.) रहेको छ । यहाँ जेला गणेश, हरिशंकर मन्दिर, मचो भैरवको द्योछें, पाटी र महाकालको मूर्ति रहेको छ (त.नं.१ र ३) । यो चुकः निकै लामो तर चौडा कम रहेको छ । यो चुकःबाट उत्तरतिर तचपाल र तौलाछें, पूर्वतर्फ तौलाछें र भुटाप्व गल्ली, दक्षिणमा भिरालो जमिन र माहेश्वरी खोला र पश्चिमतर्फ मको जाने बाटो, वाचुत्व र इनाचो रहेका छन् । चारैतिरका घर भने वि.सं.२०७२ को भूकम्पबाट कुनै भग्नावशेष र कुनै पुनः निर्माण भइसकेका छन् । एउटा मात्र पुरानो कलात्मक भ्याल भएको मल्लकालीन देखिने पसखलःहरूको घर (त.नं.२) छ ।

अन्य नेवा बस्तीहरू जस्तै यस टोलमा पनि ठूलो चुकःपछि भित्र स-सानो चुकःहरूको वरिपरि घरहरूले घेरेको छ (त. नं. ४ र ६) । तर भक्तपुरका अन्य टोल भन्दा फरक एक चुकः बाट अर्को गर्दै छ-सात चुकः (न. नं. २) हरू जान मिल्छ । अन्य टोलमा त्यसरी जानै मिलेपनि एक चुकः बाट अर्को एक वा दुईसम्म मात्र जान मिल्ने हुन्थ्यो । जेलौं टोलमा भित्र चुकः बाट अर्को चुकःमा जान मिले तापनि सबै चुकःहरू समान भने छैन । कतै खुल्ला (९ मी. X ९मी.) देखि (३.३ मी. X ३.३ मी.) सम्मको सानो चुकः पनि रहेको छ । फेरि गल्लि पनि १.४ मी. देखि ४ मी.सम्म चौडा रहेको छ ।

जेलौं टोललाई घेर्ने दक्षिणतर्फ र पूर्वको बाहेक सम्पूर्ण मूल बाटो समेत कम चौडा तर लामो रहेको छ । अर्को खुल्ला र रमणिय चुकःहरूमा मचो भैरव मन्दिर र पुखुचाः भनिने पोखरी (त.नं.५) रहेको छ । मचो भैरवको मन्दिरसँगै दुई पाटीहरू र पुखुचाःसँगै तीन वटा पाटीहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रमा पुखुचाः सँगैको दुई दुङ्गेधारा (त.नं.५) बाहेक पुरै टोलमा कतै दुङ्गेधारा पाइँदैन । बरु पानीको श्रोतको रूपमा इनारहरूको (त. नं. ६) संख्या अत्यधिक रहेको छ । स्थानीयका अनुसार एक पोखरी र एक दुङ्गेधारा विलुप्त भइसकेको छ । हाल बाँकी पुखुचाः र यहाँका दुइ दुङ्गेधारा पनि २०७५/७६ सालमा पुननिर्माण भएको थियो ।

यसरी ठूलादेखि साना चुकःहरूको संयोजन, जेलौं टोल भनिने एक चाकल (neighborhood block) को चारै कुनामा खुला ठाउँ, चुकः, पाटी (त.नं.७ र ८) र मन्दिरहरू मध्यकालीन शहरी डिजाइन जस्ता देखिने मूल तत्त्वहरू यहाँ रहेका छन् । काठमाडौं उपत्यकामा गणेशलाई केन्द्रमा राख्ने परम्पराअनुसार यस टोलको पनि विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । किनकि जति पनि पुराना मूर्ति, पाटी, जलद्रोणी यसै जेलाः चुकः र गणेशको वरपर नै छ ।

द्योछें, मन्दिर र पाटी जस्ता सम्पदाहरू

जेलौं टोलमा एक द्योछें, तीन-चार मन्दिर र अत्यधिक रूपमा पाटीहरू (चौध, पन्ध्रवटा) रहेका छन् ।

घोछें

घोछेंमा मचो भैरवको (त. नं. ९) रहेको छ । जुन जेलाँ टोलको चुकको दक्षिण-पश्चिम कुनामा रहेको छ । यो घोछें करिब एक दशक अगाडि पुनःनिर्माण गरिएको थियो । अहिले यो चार तल्ला बनाइएको छ । यसको आधार (base) चारपाटे (rectangular) रहेको छ । जमिन तल्लामा खुल्ला खालको पाटी छ । माथि दुई तल्ला देवता राख्न तथा त्यससँग सम्बन्धित कार्य गर्न खाली राखिएको छ । हाल यसमा श्वेत भैरव सहकारी राखिएको छ । दुई तल्लामा दुईटा एकमुखी भ्यालहरू उत्तर र पूर्व मोहडामा छ । यो भवन नेवा वास्तुकला अनुसार गारो शैलीमा (लोड वियरिड) पुनः निर्माण गरिएको थियो भने बाहिर मोहडा पनि मौलिक शैलीकै देखाइएको छ । जसको लागि घोछेंको जमिन तल्लामा थामहरू, मेथ, निदाल र दलान प्रयोग गरिएको छ ।

प्लिन्थ लेभलमा समेत नागो, न्हेकलोह, लाकासीहरू प्रयोग गरिएको छ । बिचमा काठ नै विच्छयाइएको छ । जहाँ दिउँसो मानिसहरू बस्छन् भने साँझ भजन गरिन्छ । तल जस्तै माथिको तल्लाहरूमा पनि दलिन र काठ वा चिकः अपा. (तेलिय इँटा) नै भूँमा प्रयोग गरिएको छ । नेवा वास्तुकलाकै शैलीमा माथिल्लो तल्लामा बुईंगल बनाई स्लोप छाना राखिएको छ । जहाँ माथि काठकै फ्रेम बनाएर फल्याक विच्छयाइ त्यस माथि पोल् अपा. (भिंगटी) प्रयोग गरिएको छ । पुरानो संरचनाको निर्माण बारे भने कुनैपनि अभिलेख नपाइएकोले निर्माण मितिको जानकारी स्पष्ट हुन सकेको छैन । अधिकांश पाटीहरूमा भने अभिलेखहरू रहेको छ । जसको चर्चा पछाडि अभिलेख खण्डमा गरिनेछ ।

हरिशंकरको मन्दिर

यस टोलको सबैभन्दा अग्लो र प्रचलित मन्दिर हरिशंकरको मन्दिर (त. नं. १२) रहेको छ । जुन हालसालै करिब दुई वर्ष अगाडि पुनः निर्माण गरिएको थियो । यसको आधार (base plan) अष्टकोण (octagonal) रहेको छ । भने निकै अग्लो प्लिन्थ उठाइएको छ । अन्य नारायण मन्दिर भन्दा फरक यो मन्दिर शिखर शैलीको छ । एउटै मात्र शिखर उठाइएको छ । हेर्दा दुईको तल्लाको प्लिन्थ माथि दुई तल्ला देखिने गरी अष्टकोणबाटै उठाइएको छ । एक तल्लामा दाची इँटाको फेस देखाइएको छ । सो तल्लामा बिचमा एक तह नागोल इँटा एक चक्कर लगाइ मुल ढोकाको दायाँ बायाँ नागको आकृति राखिएको छ । मूल ढोका ढुङ्गाकै चौकोस मात्र राखी खुल्ला नै राखिएको छ ।

माथिल्लो तल्ला छुट्याउन करिब चौध/पन्ध्र तहको कार्नेस राखिएका छन् । त्यसको माथि अष्टकोण (octagonal) आधारलाई केहि परिष्कृत गरि फूल (flower) को जस्तै आधार बनाई तल्ला उठाइएको छ । माथितिर घट्टै गएर शिखर शैली बनेको छ । त्यसको माथि पनि आठ-नौ तह कार्नेस राखी अझै दुई तल्लाकै गजुर राखिएका छन् । यो मन्दिर वि.सं.१९९० को भूकम्पले भत्केर एक तल्ला मात्र बाँकी थियो । वि.सं.२०७७ सम्म पनि बनाइएको थिएन (तस्विर नं. १२) भनी स्थानियले बताउनु भएको थियो (टेम्पल एण्ड., २०२३ मे ३) ।

जेलाँ गणेश, मचो भैरव, र नासद्योको मन्दिर

जेलाँ टोलको अरु तीन प्रचलित मन्दिरहरूमा जेलाँ गणेश मन्दिर, मचो भैरव मन्दिर र नासद्यो (नाट्येश्वर) को मन्दिर (त.नं.१०) हो । मचो भैरवलाई नवदुर्गा देवागनको श्वेत भैरवको प्रतिक पनि भनिन्छ ।

यो नासद्यो पनि नवदुर्गासँग नै सम्बन्धित रहेको छ । यी कुनै मन्दिरको स्थापनाको मिति थाहा हुन सकेको छैन । प्रकृति हेर्दा पछिल्लो मल्ल कालको हुन सक्ने वास्तुगत विशेषताको आधारमा भन्न सकिन्छ । यी तीन मध्ये मचो भैरव र गणेश मन्दिर आकारमा ठूलो, सानो भएतापनि कला, वास्तुकलाको लक्षणहरू (features) हरू भने करिव करिव मिल्न आउँछ । आकारको हिसाबले सबैभन्दा सानो नाट्यश्वरको (तस्विर नं. १०) मन्दिर हो । मचो भैरव मन्दिर आकार केहि ठूलो (त. नं. १३) आयाताकार आधारमै बनेको छ । तेस्रो गणेश मन्दिर (त. नं. १४) पनि दुई वटा वर्गाकार जोडिएर आयाताकार आधारकै हुन गएको छ । यसलाई दुई भागमा विचको *दथु आंग* (विचको गारो) ले छुट्याइएको छ । एकातर्फ एक सानो गणेश मूर्ति छ भने अर्को भागमा दुइवटा विष्णुको मूर्ति रहेको छ । गणेश मन्दिरको दुई पट्टि खुला र दुईपट्टि गारो छ । अर्को दुई मन्दिरहरू तीन तिरै गारो र अगाडि तर्फ खुल्ला खालको छ ।

मचो भैरवको दुई तर्फको मोहडा अर्ध खुल्ला जस्तै छ । तीनवटै मन्दिर एक तल्ला र माथि भिङ्गटी छाना छाइएको छ । यी मध्ये मचो भैरव मन्दिर भने घुम्न मिल्ने गरि ठाउँ छोडिएको छ । अर्को दुइ मन्दिरको तुलनामा कलात्मक पनि छ । एक तल्ला मात्र भएतापनि कलात्मक थामहरू, निदालको projection मा *सिंहख्वः टोनसी* (टुंडाल), कलात्मक तोरण समेत रहेको छ । यतिमात्र नभइ निदालको माथि अलिकति गारो उठाई साना एक एक गःभ्यहरूपनि राखिएको छ (तस्विर नं. १३) । निदाल र गारोको विचमा काठकै कार्नेस पनि रहेको छ । त्यसमाथि भिङ्गटिको छाना रहेको छ । त्यसमाथि धातुको गजुरमा सुनको लेपन लगाइएको छ । चार कुनामा पनि धातुकै पटाकाहरू रहेका छन् । चारैतिर फ्यगां पनि रहेको छ । द्वारपालको रूपमा दुई स-साना सिंह पनि राखिएको छ । मन्दिरभित्र मूर्ति नभई, प्रस्तरकै निराकार शिला (aniconic Statue) रहेको छ भने एक तह धातुकै नागहरू, एक तह छेफको तोरण र अर्को तह गरुड, भैरव, गणेश र कुमारसहितको कलात्मक तोरण रहेको छ । फेरि दुईतिर पनि धातुकै सिंह, घण्टहरू, अगाडि *मण्डः* (त.नं.२२) रहेको छ ।

अन्य सम्पदाहरू

अन्य लौकिक सम्पदामा पाटीहरू रहेको छ । यहाँ चौध पन्ध्र पाटीहरू रहेका छन् । जुन प्रायः अठारौं शताब्दीतिर बनेका थिए । तर केहि पाटीको भने बनेको समय यकिन छैन । अधिकांश पाटीहरू चुकमा, दोबाटोमा र टोलको कुनाहरूमा पाइन्छन् । गल्लीहरूमा समेट टाढाबाट देखिने (त.नं.१५) गरि (axis मिलाएर) राखिएका छन् । प्रायः सबै पाटीहरू अन्य लौकिक संरचना जस्तै साधारण खालको नै रहेको छ (त.नं. ८ र १०) । तर मचो भैरव परिसरको दुई पाटीहरूको (त.नं.१३) विशेषता भिन्न छ । लेभल डिफरेन्स (भिरालो जमिन) का कारण ती पाटीहरू दुई तल्ला छन् । तीमध्ये एउटा (मचो भैरव भन्दा उत्तरको) हालसालै पुनःनिर्माण गरिएको छ । यो पाटी दुवै मोहडामा तीन/तीन कवल (bay) हरू रहेको छ । अर्को भने ऋण्डै हराइसकेको पाटीलाई फेरि बनाइएको छ ।

स्थानीयको भनाइ अनुसार पहिलेको समाज सुधार विद्यालय भवन रहेको स्थानमा एउटा ढुङ्गेधारा पनि थियो । यहाँको पाटी २०७६ सालतिर पुनःनिर्माणको लागि जग खन्ने क्रममा भूपालेन्द्र मल्लको जस्तो देखिने र लिच्छवीकालीन जस्तो देखिने केहि मुद्राहरू (त. नं. ११) भेटिएको थियो । अरु सम्पदाहरूमा एक मन्दिर, केहि पाटीहरू र एक सत्तल (शिल्पकार, २०२३ जुन २५) जेलाँको दक्षिणी भिरालो मूनितिर रहेको छ । यहाँ माहेश्वरी मन्दिर र खोला समेत रहेकोले रमणीय स्थान छ । यहाँको मन्दिर, पाटी र सत्तल पनि यही टोलको जनताले नै बनाएको थियो ।

अभिलेखीय प्रमाणहरू

शिलालेखहरू

जेलौ टोलमा मात्रै करिब १८ वटा जति शिलालेख पाइएका छन् । त्यसमध्ये अधिकांश भक्तपुरका मध्यकालीन अभिलेख (वि.सं.२०८०) मा प्रकाशित भइसकेका (न.नं.३) छन् । त्यस पुस्तकका प्रकाशित एघार अभिलेखमा एक वटा बाहेक सबै पाटीको अभिलेखहरू रहेका छन् । एक वटा अभिलेख जलद्रोणी बनाएको विषयमा रहेको छ । जलद्रोणीको अभिलेख ने.सं.७९३ को सबैभन्दा पुरानो मितिको हो । पाटीहरूको अभिलेखमा पनि दुईवटा जिणोद्वार गरिएको र बाँकी सबै नयाँ बनाएको सम्बन्धी छन् । ने.सं.८०२ देखि ८८३ सम्मका अभिलेखहरू छन् भने तीन वटा अभिलेखमा मिति पढ्न सकिएको छैन ।

जेलौ टोलमा रहेको एक पाटीको (न. नं. ३) अभिलेख पाटी जिर्णोद्वार सम्बन्धी छ । यो ने.सं. ८२९ को अभिलेख हो । यस हिसाबले यो पाटीको निर्माण अझै ५०-६० वर्ष अगाडि भएको हुन सक्छ । यो एउटा अभिलेख अर्को दृष्टिकोणबाट पनि महत्त्वपूर्ण छ । यस अभिलेखमा नेपाल संवत्लाई शाखा संवत् भनि लेखिएको छ । जुन अन्य अभिलेखहरूमा अहिलेसम्म भेटिएको छैन । यी बाहेक एउटा इनारको अभिलेख (३६५ देज् अफ., २०२४ जनावरी ९) प्रकाशित छ । यो अभिलेख इनारको (त. नं. २८) माथिल्लो तहको ढुङ्गाको भित्री भागमा कूडिएको छ । यो अभिलेख मिति ने.सं.८३२ मा इनार बनाएको सम्बन्धी हो । यसलाई दुवा इनार भनिन्छ । अन्य शिलालेखहरू (त.नं.२६ र २७) आधुनिक कालका देखिन्छन् ।

मूर्तिकलाहरू

लौकिक, अलौकिक सम्पदाहरू जस्तै यस टोलमा केहि प्रस्तर मूर्तिहरू र मूर्ति नभएका निराकार प्रस्तर पनि पाइन्छन् । यो क्षेत्रमा सबैभन्दा चर्चित मूर्तिमा महाकालको मूर्ति (उचाई १.० मी.) रहेको छ । जुन १७ औं शताब्दीको मूर्ति थियो । यो जेलौ चुक्र बाट मचो गल्ली जाने बाटोमा खुल्ला रूपमा रहेको छ । पुरानो मूर्ति हराएर हालसालै नयाँ मूर्ति (त.नं.१७) उहि नापको प्रतिस्थापना गरिएको छ । अर्को हरिशंकरको मूर्ति (त.नं. १८) शिखर शैलीको मन्दिरभित्र रहेको छ । यसको उचाई ०.५ मी. रहेको छ । बाङ्गडेल (१९९५: ३२२) का अनुसार यो मूर्ति १९ औं शताब्दीको भनेका छन् । अर्को मूर्ति जेला गणेश मन्दिरको गणेश मूर्ति र दुई विष्णुको मूर्ति (त.नं.१९) रहेको छ । गणेशको मूर्ति त त्यति पुरानो देखिँदैन तर विष्णुका मूर्तिहरू भने १८ औं शताब्दीको देखिन्छ । एक स्थानीयका अनुसार पनि यो मूर्ति पुरानो भएको कारण हरिशंकरको मन्दिरमा नयाँ मूर्ति प्रतिस्थापन गरिएको थियो ।

यी बाहेक मचो भैरवको निराकार शिला (त. नं. २०) रहेको छ । अर्को सानो गणेश, भिसिन्धो, नारायण, बुद्धको मूर्ति (त. नं. २४ र २५) पुखुचा: सँगैको पाटी भित्र स्थापना गरिएको छ । जुन आधुनिक कालका हुन् । यसबाहेक पनि केही शिवालङ्ग (त.नं.२३) र आधुनिक कालका मूर्तिहरू (त. नं. २५) नासद्योको मन्दिर परिसरमा छन् । एक दुइटा स-साना मूर्तिहरू (त. नं. २१) मचो भैरव झोङ्गेको पश्चिम भित्तामा पनि टाँसिएको छ । साथै नासद्योको र हामाद्योको रूपमा मन्दिर या मूर्ति नभई प्वालहरू रहेको छ । अर्को एक शिला मचो भैरव परिसरमा रहेको छ । यो लौकिक शिला संस्कारसँग सम्बन्धित छ । यसलाई पहिला घरमै बच्चा जन्माउने समयमा बच्चाको साल/नाल फ्याँक्ने स्थानको रूपमा राखिएको थियो भनि स्थानीयको भनाई छ (३६५ देज् अफ, २०२४ जुन २२) शिलालाई विगार गर्ला भनि बचाउको लागि अजिमा भनेर भनिने रहेछ । जेलौ टोलको उत्तर पूर्व कुनाको खुल्ला ठाउँमा नासद्यो र पाटीको साथै अशिताङ्ग भैरव (त. नं. १६) को ठाडो

प्रस्तर पनि रहेको छ। अशिताङ्ग, भैरवलाई नवदुर्गा मध्येकी प्रमुख ब्रह्मायणी कै पुरुष/पतिका रूपमा लिइन्छ। यहाँ सँगै शिवलिङ्ग एउटा रहेको छ।

छलफल/विश्लेषण

बस्ती विकास र विस्तारको क्रम थाहा पाउन हालको भौतिक अवस्था हेरेर मात्र पनि ठ्याक्कै भन्न सकिने स्थिति छैन। एकातिर यो टोलको भौगोलिक बनावट समथर भएर पनि भूकम्पले अधिकतम क्षति पुऱ्याउने रहेछ भन्ने वि.सं. २०७२ को भूकम्पले देखायो। अर्कातर्फ लिखित इतिहासको प्रचलन नभएको कारण यकिन गरि भन्ने अवस्था छैन। त्यसकारण काठमाडौँ उपत्यकाको हरेक टोलहरूको सुक्ष्म अध्ययन गरिनुपर्छ। जसमा मिति थाहा भएका केहि टोलहरू पनि समावेश भएमा विभिन्न हिसाबले तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ। जेलौ टोलमा भएका केहि अभिलेखीय र मूर्ति विज्ञानको आधारमा यो टोलको इतिहास कम्तिमा पनि सत्रौँ शताब्दीसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ। सत्रौँ शताब्दीको महाकाल, ने.सं. ७९३ को जलद्रोणीको अभिलेख र ने.सं.८२९ को पाटी जिर्णोद्वारको अभिलेखले यो कुरालाई टेवा पुऱ्याउँछ। पाटीको जिर्णोद्वार ने.सं.८२९ को हिसाबले कमसेकम पचास-साठी वर्ष अगाडि बनाएको हुन सक्छ। यस हिसाबले ने.सं. ७६९-७७८ सम्म पुऱ्याउने भयो। यी चार प्रामाणित चिजहरू जेलौ टोलको मुख्य चुकः को ठिक चार कुनामा अवस्थित छ। जसले सो खुल्ला स्थान त्यतिबेलै निर्धारण गरेको देखिन्छ।

स्थानीय पत्रकारले पनौतिबाट मान्छे ल्याई राखेको भन्ने कुरामा ऐतिहासिक प्रमाण त छैन। तर आनन्द देवले शहर बसाल्दा भक्तपुर सानो बस्ती थियो त्यसकारण शहरमा सुरक्षाका हिसाबले पनि मानिसहरू थपेको हुन सक्छ। अर्को प्रमाणको रूपमा ने.सं. ६३३ भुवन मल्लको पालामा सुरु गरिएको (श्रेष्ठ, २०६०; मुनकर्मि, २०४१) भनिएको नवदुर्गाको *नासद्यो* र भैरव पनि यहीँ टोलमा पर्छ। अझै अर्को ऐतिहासिक प्रमाणका रूपमा बाह्रौँ शताब्दीमा आनन्द देवले अष्ट मात्रिकाले नगर घेरेर राजधानी शहर बसाल्ने क्रममा अष्ट भैरव पनि साथै स्थापना गरिएको मानिन्छ (गुत्सो र कोल्भर, सन् १९७५: ४३)। त्यसमध्येको अशितांग भैरव पनि यसै टोलमा पर्छ।

यस टोलको योजनागत ढंगबाट विश्लेषण गर्नुपर्दा अगाडिको अध्ययनसँग दाँज्न सकिन्छ। प्रजापति (२०७६) को शोधमा तुलनात्मक अध्ययनबाट आएको परिणाम जेलौ टोलसँग समेत दाँज्न सकिन्छ। उक्त शोधको परिणाम अनुसार पुरानो टोलमा भन्दा उतर मल्लकालमा विस्तारित टोलमा निकै चौडा बाटो (६.५ मी.) थियो। भने चुकः स-साना र प्रयोग गर्न नमिल्ने खालको थियो। तर जेलौ टोलको धेरै लक्षणहरू (feature) हरू त्योभन्दा भिन्न तुलाछें टोलसँग बढी मिल्दो देखिन्छ। केहि मिश्रित प्रकृयाको पनि देखिन्छ। जस्तो कि भार्वाचो, जुन उत्तर मल्लकालमा विस्तारित शहरमा ढुङ्गेधारा कम तर इनार बढी पाइएको थियो। यो लक्षण जेलौ टोलसँग मिल्छ। साथै भार्वाचोमा जस्तै यहाँ मन्दिर, मन्दिर परिसर (आफ्नै छुट्टै परिसर भएको) हरू कम नै रहेको पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा जेलौको बस्ती विस्तार सत्रौँ शताब्दीभन्दा अगाडि भएको भन्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

जेलौ टोलको बस्ती कहिले र कसरी सुरु भयो भन्ने ठ्याक्कै भन्न सकिने लिखित सामग्रीको अभाव छ। त्यसकारण त्यस बस्तीको ढाँचालाई पहिलेका अध्ययन दाँज्ने, त्यहाँ भएका सम्पदाहरू, मूर्तिहरू, अभिलेखहरू अध्ययन गर्ने कार्य यस लघु शोधको लागि गरियो। जसबाट बाह्रौँ शताब्दीसम्म बस्तीको इतिहास

पुन्याउन सकिने आधारहरू फेला परेको छ । भने दुइ सत्रौँ शताब्दी तिरका मूर्तिहरू, ने.सं. ७९३ को जलद्रोणीको अभिलेख रहेको छ । जैलाँ टोलको मुख्य चोकमै सत्रौँ शताब्दीका दुइ मूर्तिहरू पनि रहेको छ । त्यही चोकको एक पाटी ने.सं.८२९ मा जिर्णोद्धार गरिएको र शाखा संवत् भनी ने.सं लाई सम्बोधन गरिएकोले महत्त्वपूर्ण छ । ने.सं ८२९ मा जिर्णोद्धार भनिए बमोजिम यो पाटीको निर्माण कम्तिमा पनि पचास-साठी वर्ष अगाडि बनेको हुन सक्छ । यी सबै प्रमाणहरूको आधारमा सत्रौँ शताब्दी अगाडि बस्ती बसेको हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

नेपाल सरकार, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, राष्ट्रिय अभिलेखालय. (२०८०). *भक्तपुरका मध्यकालीन अभिलेख*. नेपाल सरकार, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय, राष्ट्रिय अभिलेखालय ।

प्रजापति, सृजना. (२०७६). भक्तपुर शहरको उत्तर मल्लकालमा विस्तारित स्थानहरू, भार्वाचो र इताछैं बस्तीक्षेत्रको अध्ययन. अप्रकाशित स्नातक तहको शोधपत्र ख्वप इन्जिनियरिङ् कलेज, भक्तपुर ।

बज्राचार्य, धनबज्र. (२०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. ।

मिश्र, तारानन्द. (२०५४). प्राचीन नगरहरूको सुरक्षात्मक वास्तु, *पासूका*, वर्ष २, अंक ६, भक्तपुर: सुथां ।

मुनंकर्मी, लिलाभक्त. (२०४९). *नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन*, श्रीमती भवानी केशरी मुनंकर्मी ।

राज, योगेश. (२०६९). शिवगला, कनिडगला एन्ड भण्डगला (श्री टोपोन्यम फ्रोम मिडिएवल भक्तपुर), *प्राचीन नेपाल*, सङ्ख्या १५६, पुरातत्व विभाग ।

वैद्य, जनकलाल. (२०६९). *सिद्धयाग्नी कोट्याहुती देवल प्रतिस्थान, पाँच तले मन्दिर: न्यातापोल देवलको*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिस्थान ।

श्रेष्ठ, पुरुषोत्तम लोचन. (२०६०). *भक्तपुरको नवदुर्गा गण*, बबिता श्रेष्ठ ।

अङ्ग्रेजी साहित्य

Bangdel, L. S. (1995). *Inventory of stone sculptures of the kathmandu valley*. Royal Nepal Academy.

Gutschow, N., & Kölver, B. (1975). *Ordered space: Concepts and functions in a town of Nepal ; with 16 plates and 3 maps*. Steiner [in Komm.].

Krier, R. (1979). *Urban space*. Rizzoli International Publications, U.S.

Krier, R., Ibelings, H., Meuser, P., & Bodenschatz, H. (2006). *Town spaces: Contemporary interpretations in traditional urbanism: Krier-Kohl-Architects* (2nd rev. ed). Birkhäuser, U.S.

Panta, M. (1990). Bahal Mandal "A study of traditional settlement pattern of Patan city, Kathmandu Valley". Unpublished Master's Thesis. Tongi University, China.

Panta, M. (2002). A study on the spatial formation of Kathmandu Valley towns - The case of Thimi. Unpublished Ph.D. Thesis. Kyoto university, Japan.

Scheibler, G. (1982). *Building today in a historical context: Bhaktapur*. Ratna pustak Bhandar.

Tiwari, S. R. (2023). *Essays on culture and history of Bhaktapur: The capital of the Malla Nepal mandala*. Rich Publishers.

Tiwari, S.R. (2001). *The ancient settlements of the Kathmandu valley*. Centre for Nepal and Asian studies.

Wright, Daniel (ed). (2019). *History of Nepal*. Translated by Shew Shunker Singh and Gunanand. New Delhi: Heritage Publishers,